ŠIME PERIČIĆ

VRANSKI FEUD I OBITELJ BORELLI

U znanosti do sada nije poklanjana veća pažnja i interes za prošlost današnjeg Poljoprivrednog dobra »Vrana« u Biogradu na moru; tek su neki učenjaci, uglavnom povjesničari samoga naselja Vrane, uzgred spominjali, više ili manje, neke pojedinosti iz povijesti ovdašnjeg feuda, što, međutim, ni izdaleka nije bilo dovoljno da bi se stekla jasnija, potpunija slika o predmetu našeg interesa.[1] Na žalost, ni danas, iz objektivnih razloga, nije moguće o tome kazati posljednju riječ, dati cjelokupan prikaz, premda je učinjen pokušaj da se iskoriste sve mogućnosti koje su nam bile na dohvat ruke.

Svejedno ćemo pokušati barem na temelju dostupnog nam arhivskog materijala za ovu priliku u kratkim crtama prikazati stanje i razvitak vranskog feuda dok je on bio u vlasništvu obitelji Borelli, od sredine XVIII do pred sam konac prošlog stoljeća 1752—1881), dakle gotovo jedno i pô stoljeće.[2] U tu svrhu smo se

[1] Navest ćemo ovdje samo neke važnije: Valentino Lago, Memorie sulla Dalmazia, vol. II, Venezia 1870; Grgur Urlić Ivanović, Vrana, Narodni koledar, Zadar 1879; Ivan Kukuljević Sakcinski, Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj, Rad JAZU, knj. 82, Zagreb 1886; Stanko Ožanić, Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti, Split 1955; Seid M. Traljić, Vrana pod turskom upravom, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. IX, Zadar 1962; Sven Kulušić, Vransko polje, Geografski glasnik, Zagreb 1959.

[2] Obitelj Borelli starinom potječe iz Bolonje u Italiji. Prvi se u našim krajevima spominje njezin član Bartul kao zapovjednik kninske tvrđave (1738). Njegov sin Frane je bio osnivač vranskog feuda. Više o toj obitelji, posebno njezinim najznačajnijim članovima Frani (1704—1762), Andriji (1758—1816) i Frani jr (1810—1884) vidi u radnji Nikole Čolaka, Spis Andrije Borellija o uređenju Dalmacije krajem XVIII stoljeća, Mogućnosti, Split 1957, br. 5, str. 398—401.

koristili sačuvanom arhivskom građom Historijskog arhiva u Zadru koja se odnosi na ovaj feud i rijetkim već objavljenim vijestima, te nekim onovremenim stampatama. Treba, međutim, još jednom istaknuti da sve to ipak nije dovoljno ovog trenutka za kompletan i kontinuirani povijesno-ekonomski prikaz svega onoga što se na tom feudu zbivalo kroz navedeni vremenski period: dostupni nam arhivski podaci su prilično škrti i suviše naginju pojedinačnosti, pa je i stoga nemoguće izbjeći izvjesne praznine i donositi konačne, sintetičke zaključke.[3] No kako se u fiksiranom periodu štošta dogodilo i uradilo, to je moguće ipak iznijeti na vidjelo one fakte koji će bar donekle osvijetliti stanje odnosno razvitak ovoga feudalnoga posjeda dok je bio u vlasništvu obitelji Borelli i njezinih partnera.

I

Povijest današnjega naselja Vrane nedaleko Biograda na moru očito pokazuje da je njoj u daljoj i bližoj prošlosti pridavana, rekli bismo, opravdana važnost, bilo kao važnoj strateškoj točki bilo kao zgodnom stjecištu važnih komunikacija. Pored toga ona je zajedno sa svojom bližom okolicom raspolagala ogromnim prirodnim izvorima koji su garantirali ekonomski prosperitet; to nam zorno i nedvojbeno pokazuju brojni ostaci raznovrsnih spomenika u njezinoj neposrednoj blizini i njoj samoj, kao i stvarna činjenica da ona od davnina pa sve do konca XVII stoljeća permanentno mijenja gospodare koji se uistinu otimlju oko njezine pripadnosti. Čini se da do toga vremena primarnu važnost predstavlja samo naselje, dok je polje s jezerom bilo od sekundarnog značenja s iznimkom jednog perioda turskog vladanja Vranom. Tek nestankom turske opasnosti za ove naše krajeve vranski prirodni rezervat počinje preuzimati vodeću ulogu, koja mu je stvarno nametnuta već onog trenutka kada je dospio u vlasništvo Borellija i njihovih ortaka.

Nakon konačnog protjerivanja Turaka iz ovih krajeva u drugoj polovini XVII stoljeća Veneciji su pripali prostrani kompleksi napuštenog teritorija (acquisto nuovo) koje je ona odmah proglasila državnim vlasništvom. Sama država, čija je blagajna poslije dugotrajnog ratovanja bila gotovo prazna, nije bila u mogućnosti da bilo šta uradi s tim zemljištem ulažući vlastita novčana sredstva. Stoga je bilo potrebno svu tu zemlju podijeliti onima koji su se istakli u četovanju s Turcima, pod uvjetom da i država od toga ima neku korist; tada su posjedi podijeljeni mnogim mletačkim plemićima,

[3] Zajedno s jednim poljoprivrednim stručnjakom nastojat ćemo što skorije obraditi u cijelosti vranski feud od početka do kraja njegova pripadanja obitelji Borelli i onda dati cjelovit povijesno-ekonomski prikaz.

morlačkim serdarima i drugim ovdašnjim podanicima, stvorivši na taj način neki sistem vojnih lena.[4] Tako je Serenissima zadovoljila prvenstveno težnje svojih privilegiranih podanika, a istovremeno osigurala izvjestan priliv novčanih prihoda u državnu blagajnu, dakle, jednim udarcem ostvarila dvije koristi.

Vranski posjed je tada, koncem XVII stoljeća, bio predan na korištenje poznatom i zaslužnom vojnom zapovjedniku Šimunu Bortolazziju, (capitano di quele terre, »guvernadur«).[5] Čini se da on i njegovi potomci nisu vodili dovoljnu pažnju o unapređenju zapuštenog feuda, nego su jedino nastojali izvući što veću korist. Kako taj posjed već početkom XVIII stoljeća nema legitimnog gospodara koji bi se brinuo o njemu, nego je dominium proprietatis nad njim tada stvarno uživala sama država, to pretpostavljamo da ga se ta porodica odrekla[6] ili im je bio pak oduzet. Naravno, država ga je bila voljna ustupiti pogodnoj ličnosti pod već poznatim i uvriježenim uvjetima, a prilika za to joj se, kako ćemo uvidjeti, uskoro ukazala.

Prije toga moramo nešto kazati i o samom objektu, odnosno vranskom feudu. Do sredine XVIII stoljeća on je bio konačno omeđen, što je valjda učinjeno u vrijeme dok je bio u vlasništvu Bortolazzija ili drugih feudalaca. Prema planu vojnog inžinjera Ivana Krstitelja Lodolija 1746. godine ovaj je posjed zapremao nešto više od 40.000 padovanskih kampa površine,[7] od čega su tek jednu osminu pokrivale oranice, livade, vinogradi, pašnjaci, šume i potencijalne oranice, dok je sve ostalo tada bilo močvarno ili gotovo neplodno, neiskorišteno tlo. Evo tačnih podataka kako ih je Lodoli zabilježio:

[4] Milorad Medini, O postanku i razvitku kmetskih i težačkih odnošaja u Dalmaciji, Zadar 1920, str. 50; Grga Novak, Poljoprivreda na dalmatinskom primorju i otocima u XVIII stoljeću, Starine JAZU, knj. 51, str. 70.

[5] G. Urlić Ivanović, c. d., str. 68. — Iz jednog se pak spisa vidi da je 1670. god. Vrana bila »possesso con titolo da feudo«, nekad u vlasništvu zadarske obitelji Carnarutti, još od 1446. god. (S. Ožanić, c. d., str. 258), a krajem toga stoljeća je valjda bio već napušten feudo devoluto (Historijski arhiv u Zadru — HAZd — Arhiv obitelji Borelli, svež. 7, sveščić 2/1, A), što bi moglo biti sasvim točno. Neki opet tvrde da je poslije protjerivanja Turaka stalno mijenjao gospodare (J. Modestin, Vrana, Narodna enciklopedija, sv. IV, Beograd 1929, str. 1153), za što nema dokumentarne, arhivske potvrde.

[6] Za to također nismo našli potvrde u arhivskim izvorima. Zna se jedino to da je isti dugo terorizirao svoje ovdašnje podanike, pa je stoga u siječnju 1692. god. bio ubijen od Biograđana i Pakoštanaca (Stjepan Antoljak, Bune pučana i seljaka, Zagreb 1959, str. 56), radi čega su ovi neko vrijeme bili u velikoj nemilosti kod mletačkih vlasti.

[7] Stampa fedel co: Andrea Borelli Assuntor di Giudizio etc., str. 9—18. — Jedan padovanski kamp iznosio je 3655,6 m². Prema tome je posjed zapremao oko 15.000 hektara površine. Tome treba dodati i jezero koje zaprema 30,16 km² površine, jer je i ono ulazilo u sastav toga feuda.

oranice i vinogradi	3.248 kampa
neobrađeno, ali obradivo	1.144 kampa
livade, posebno	85 kampa
šume i pašnjaci	536 kampa
neupotrbljive površine	22.328 kampa
močvare, blato	13.540 kampa
U k u p n o :	40.881 kampa

Dakle, ipak je ovaj posjed imao tada relativno malo obradivih i korisnih površina; njegovo bogatstvo se krilo u močvari koju je trebalo intenzivno isušivati i tako dolaziti do visokokvalitetnih oranica, kojih su potencijalne mogućnosti bile zaista ogromne.

Jedan nešto mlađi popis pokazuje da je u osam sela što su mu pripadali (Tinj, Vrana, Radošinovac, Banjevci, Pakoštane, Biograd, Filipjakov, Turanj) obitavalo nešto manje od 3.000 stanovnika, ali je i taj broj bio veoma nestalan uslijed čestih malaričnih epidemija koje su znale nemilo kositi tamošnji živalj.[8] Ove činjenice pokazuju u kako se bijednom stanju tada nalazio spomenuti feud, što je, prirodno, onda zahtijevalo velika novčana ulaganja ako se uistinu htjelo izvući maksimum plodova koje je on mogao dati.

Kako smo već spomenuli, sama država nije tada bila u mogućnosti da poduzme tako riskantnu akciju, pa je ovaj dugo vremena ostao slobodan, odnosno nije bilo nikome podijeljen ili su pak neki odustajali poslije uviđanja da ne mogu ništa učiniti na njegovu unapređenju. To je krajem prve polovice XVIII stoljeća bilo poznato spomenutom Frani Borelliju, koji je poželio postati vlasnik toga feuda, pretpostavljajući točno da bi mu se to zaista isplatilo, nakon što je trijezno i znalački ocijenio potencijalne mogućnosti kojima je raspolagao taj feudalni posjed.

Čini se, međutim, da on sam nije bio u stanju financirati tako veliki poduhvat, pa je zato bio primoran sebi pronaći ortake koji će mu novcem pomoći ostvariti zamišljeni projekat isušivanja močvara vranskog feuda i probiti kanal od jezera do mora. Primarno, još 1745. god., to su trebali biti Vincenzo de Medici i Domenik Balio, koji su, međutim, odmah odustali od takve namjere, uvidjevši da su za takav plan potrebne velike, za njih, neizdržive novčane investicije. Pored toga ovi su već posjedovali državnu zemlju, što je moglo smetati stjecanju još jedne investiture, jer se, kako neki misle, Senat tada plašio koncentracije velikih količina zemljišta u rukama jedne porodice, ma koliko one bile od »povjerenja«.[9] Nakon

[8] Stampa fedel. co: Borelli ..., str. 60.

[9] HAZd, Spisi o feudima, knjiga Causa Borelli. — Senat je bio ona vlast koja je kreirala i formalno podjeljivala posjede, dok je pak Magistrato sopra feudi izdavao investiture.

toga prvog neuspješnog koraka Borelli je pronašao druge partnere, braću Zavoreo iz Šibenika i Antuna Feltrija iz Venecije koji su u cijelosti ispunjavali uvjete stjecanja državne zemlje, pa su oni zajednički zatražili investituru za sebe i svoje nasljednike početkom 1752. god. za slobodni vranski feud, priloživši molbi već usvojeni projekat vraćanja kulturi jednog dijela njegove močvare. Molitelji su se u svojoj molbi obavezivali da će na vlastiti trošak, bez ikakva javnog nameta, napraviti jedan ili više prokopa, kanala (taglio) od jezera do mora. Treba spomenuti i to da je bilo i drugih aspiranata na ovaj posjed, ali su uvjeti koje je nudio Borelli sa svojim drugovima bili, čini se, po državu najpovoljniji, pa samim tim i prihvatljiviji.

Poslije duge prepiske i nagađanja konačno je 27. rujna 1752. god. dužd Francesco Lauredano investiturom ovima podijelio vranski feud, čija se površina točno poklapala sa spomenutim Lodolijevim planom, pod uvjetom da se na račun pristojbe za zakupnonasljedno pravo (laudemio) isplati odmah 3.500 mletačkih lira, da se nešto više od 17.000 lira godišnje isplaćuje državnom eraru, isto tako kasnije dvije lire po jednom kampu dobivenom isušivanjem, te konačno godišnje daje 34 kolâ sijena za vojnu, javnu konjicu. Na drugu pak stranu, kako je ranije rečeno, investirani su još bili dužni za dvanaest slijedećih godina realizirati planirane melioracione radove, prokopati kanal od jezera do mora, obrađivače, zakupce zemlje (kolone i težake-kmetove) osloboditi svih daća za prvih dvadeset godina, osim u slučaju rata, s tim što su ovi feudalcima morali ipak davati desetinu od cjelokupne ljetine i stoke kao uobičajeni državni porez.[10] Dakle, investitura je izdana zajedno sa svim pogodbama, pravima i prerogativama, jedino je isključivala nekada prakticirani jus gladii (pravo osude na smrt). Treba istaknuti i to da je Borelli u slučaju ratovanja u Dalmaciji bio dužan na vlastiti trošak uzdržavati šest konjanika, što je bila tipična feudalna obaveza, znak alodijalne, lenske zavisnosti feudalaca prema vladaru odnosno državi.

Investiturom je, može se reći, čitav posjed bio apstraktno podijeljen na 24 dionice od kojih je svaki partner trebao koristiti jednu trećinu. Međutim, sudeći prema mnogim indicijama, najveći

[10] Stampa fedel co: Andrea Borelli ..., str. 61—76, i na mnogim drugim mjestima. — U isto vrijeme Frane Borelli je jednim memorijalom zahtijevao od mletačkog senata poduzimanje intenzivnijih mjera u svrhu ekonomskog uzdizanja Dalmacije, što je veoma značajno s obzirom na ono vrijeme i prilike (Jovan N. Tomić, Memorijal Frančeska Borelli o Dalmaciji u prvoj polovini XVIII stoljeća, Spomenik SKA, sv. 47, Beograd 1909, str. 49—94; N. Čolak, c. d., str. 398).

[11] Stampa fedel co: Andrea Borelli ..., str. 104—106; HAZd, Arhiv obitelji Borelli, svež. 7, sveš. VII/1, D; svež. 51, sveš. 63, br. 497; Spisi generalnog providura Francesca Grimanija (1754—1756), knj. VII, list 248.

teret je snosio upravo Borelli, pa bi se moglo tvrditi da su njegovi ortaci, barem oni prvi, bili gotovo formalni. Naime, braća Zavoreo i Antun Feltri nisu dugo mogli financijski udovoljavati svojim obavezama, pa su zato već sredinom 1756. god. na vlastiti zahtjev istupili iz ortaštva,[11] pošto su njihovi zahtjevi bili i službeno prihvaćeni od kompetentnih vlasti. Na taj način je Frane Borelli, iako privremeno, postao jedini posjednik i korisnik svih dionica posjeda.

Borelli je, čini se, bio dužan odmah obnoviti ortaštvo u drugim osobama, na što ga je također upućivala i vlastita financijska nemoć i stoga potreba sufinancijera započetih radova na kopanju Prosike i melioracionih kanala. No već 1762. god. umire Frane Borelli,[12] a da nije pronašao pogodne ortake, te je investitura iste godine bila obnovljena njegovu maloljetnom sinu Andriji, kojem je tri godine kasnije jedinim ortakom postao poočim mu pukovnik Sabestijan Carrara s pravom na trećinu posjeda,[13] pošto mu se majka-skrbnica Franica upravo tada za istoga udala. I dalje je ona, kao i nekoliko godina ranije, umjesto sina upravljala imanjem, bolje rečeno bila glava porodice.

Međutim, još se jednom ponovila stara praksa. Naime, ni ovaj ortak Borellijevih nije financijski dugo izdržao, nego se i on već 1779. godine odrekao svojih prava na odnosni feud, pa su tako Borelli opet, dakako uz pristanak mletačkih vlasti, 1781. godine postali korisnici čitava vranskog posjeda.[14] Kako su pak u pogledu melioracije obaveze još uvijek bile velike, koje istrošeni Borelli nisu sami mogli brzo realizirati, to su poslije desetak godina još jednom potražili ortaka. Tada je Andrija već bio punoljetan, pa je sam mogao donositi odluke u vezi s posjedom. Ubrzo je pronašao valjanog ortaka. Naime, ugovorom od 9. prosinca 1791. god. on se udružio s braćom Galbijani, šibenskim plemićima, prihvativši ih kao ravnopravne ortake, odnosno korisnike i vlasnike jedne polovine čitava posjeda. To je učinjeno, čini se, iz dva razloga: prvo, da se nekako ublaže dugovi učinjeni u svrhu započetih melioracionih zahvata i drugo, radi stvarne mogućnosti da se ulaganjem velikih novčanih investicija iz feuda izvuku maksimalne koristi, što veća količina

[12] Treba istaknuti da je F. Borelli st. isušenje močvare i kopanje Prosike smatrao svojim životnim imperativom. Da bi što bliže bio mjestu izvođenja radova, naselio se privremeno zajedno s cijelom obitelji u Betini. Kao vrstan stručnjak u poslovima hidrotehnike osobno je nadgledao spomenute radove, što ga je skupo stajalo. Vrlo brzo se fizički iscrpio, pa je uskoro obolio i umro relativno mlad, u 58. godini života.

[13] HAZd, Arhiv obitelji Borelli, svež. 51/63, br. 497, list 2; Stampa fedel co: Andrea Borelli ..., str. 188—193. — Činjenica da je Carrara dobio samo jednu trećinu posjeda može objasniti da se tada pomišljalo na angažiranje barem još jednog ortaka.

[14] HAZd, Arhiv obitelji Borelli, svež. 51/63, 497, 11.

prirodnih dobara koja je on bio u stanju pružiti. To naročito pokazuje ona klauzula iz spomenutog ugovora prema kojoj su Galbiani bili dužni kao jedan vid učešća odmah svom starijem partneru isplatiti 6.000, a u cilju unapređenja imanja godišnje prilagati najmanje 500 cekina.[15] Istina, nema arhivske potvrde da su ti uvjeti zaista kasnije bili poštivani u potpunosti, ali se iz nekih vijesti može barem naslutiti da su izvjesne svote novca Galbiani ulagali i u tu svrhu,[16] no, kako se čini, od toga nisu izvukli nikakvu dobit, dapače su pretrpjeli izvjesne gubitke.

Kada je poslije propasti Mletačke Republike (1797) Dalmacija bila privremeno pripala najprije Austriji, a potom Francuskoj, one nisu dirale u zatečene agrarne odnose ove pokrajine. Međutim, Bečkim kongresom 1814/1815. god. Austrija je ponovo, ovaj put trajno, zadobila ovu našu pokrajinu, zadržavši ovamo na snazi još neko vrijeme feudalno pravo Serenissime. Dekretima od 6. lipnja 1818. odnosno 22. travnja 1823. god. bečka vlada je izvršila obnovu investiture koju je Borellijevima podijelila Mletačka Republika 1752. god., ali samo za polovinu feuda,[17] dok su onim njegovim drugim dijelom i dalje raspolagali njihovi dotadašnji ortaci Galbiani. Tako je ostalo sve do 1838. god. kada je, naime, umro posljednji od braće Galbiani, Antun, čime je njihova polovina imanja pravno postala krunski alodij.

Ugovor sklopljen 28. kolovoza iste godine između države i Andrijina sina Frane Borellija (1810—1884) predstavljao je samo privremeno rješenje toga problema. Prema njemu je Borelli državi bio dužan plaćati godišnje 800 fiorina za uživanje one druge polovine feuda.[18] Istina, ovaj je istovremeno postavio zahtjev da mu se i ona druga polovina podijeli službenom investiturom. Ta molba, međutim, nije bila uslišana, nego je provizorno bilo odlučeno da će ta polovina imanja od 1. siječnja 1846. god. i stvarno pripasti izravno državi, jer, navodno, Borellijevi nisu u potpunosti realizirali svoje obaveze u pogledu melioracije močvarnog dijela feuda, upravo one obaveze koja je bila glavnim uvjetom stjecanja investiture od 27. rujna 1752. god. Kako ovi pak nisu bili zadovoljni takvim rješenjem, to je došlo do sudskog procesa između države i njih, nazvan »veliki proces protiv države« (1851—1881), oko prava na vlasništvo vranskog posjeda. Tim sporom su Borellijevi, točnije upornost spomenutog Frane, uspijevali gotovo još pola stoljeća zadržati čitav posjed u svojim rukama.

[15] Isto, list 12. — »Per migliorare il feudo e ridurre a coltura i terreni dello spazio denominato 'palude'« (isto mjesto).

[16] Isto, list 29. — Navodno su oni u periodu ortaštva uplatili 60.000 fiorina, a ukupni gubici su im iznosili 30.598 fiorina.

[17] Isto, list 3.

[18] Isto mjesto.

Taj maratonski proces okončan je tek krajem prošlog stoljeća. Naime, prema ugovoru koji su potpisale obje parničke stranke 2. lipnja 1881. god. u Beču, država je obitelji Borelli u ime kmetskih prava na njezinoj polovini feuda trebala isplatiti 750.000 forinti, pod uvjetom da toj obitelji ostanu u vlasništvu Han s vodovodom, tvrđava (gradina) i nekoliko izabranih parcela zemlje unutar granica samoga posjeda.[19] Međutim, i kasnije je, kako pokazuju neki dokumenti, bilo još riječi o tom pitanju, ali se ipak ostalo u okvirima netom navedenoga ugovora, pa stoga i nije neophodno pratiti ta kasnija raspravljanja.

II

Naravno, svi gospodari Vrane počevši još od XI stoljeća uvidjeli su i koristili u izvjesnoj mjeri i gospodarske mogućnosti koje su pružali vransko polje, jezero i njihova najbliža okolica. Turci su pak, kako se i u ovoj ediciji može vidjeti,[20] ipak najviše uradili na unapređivanju poljoprivredne djelatnosti i korištenju prirodnog potencijala spomenutog zemljišnog rezervata. Na žalost, za vrijeme Kandijskog rata (1645—1669) feud je bio gotovo uništen i time pretvoren u zapuštenu močvaru i leglo malarije; kanali i jaruge koje su prethodno bili uredili Turci bijahu tada porušeni, ševar i trstika se razmnožili, te je tako bio sasvim onemogućen odvod suvišne vode.

Znajući pak za stvarne potencijalne mogućnosti vranskog zemljišnog kompleksa Mlečani su kao glavi uvjet stjecanja ovog posjeda postavili upravo zahtjev njegova unapređenja u hidrotehničkom pogledu, što je trebalo donijeti koristi najprije državnom eraru, a onda, naravno, i investiranima. Radi toga su Borelli i njegovi drugovi odmah započeli svojski raditi na tom poslu; to je značilo skoru stvarnu renesansu ovoga, u Dalmaciji najvećega i najznačajnijega, feudalnog posjeda. Otada zapravo datira intenzivno korištenje svih trenutno raspoloživih površina imanja, oranice, livade i šume, a istovremeno su započeti melioracioni zahvati, drenaža polja i kopanje kanala između jezera i mora (taglio).

Istini za volju radovi su tekli prilično sporo, ne prema primarnim zamislima, čemu su glavnim uzrokom bili, kako izgleda, nedovoljna financijska moć ortaka, vrlo primitivna sredstva rada, te

[19] HAZd, Spisi Registrature Namjesništva za 1881. kat. XII D, br. 7370, 12296; S. Ožanić, c. d., str. 258. — Borellijevi su državnom eraru predali feud prema posebnom zapisniku koji je sadržavao podatke o veličini posjeda, zatečenom stanju i agrarnim odnosima na njemu (vidi rukopis Kazimira Perkovića, Dioba državnog imanja »Vrana« od 8. trav. 1936, danas u vlasništvu obitelji Borelli).

[20] V. radnju S. M. Traljića o Vrani pod turskom dominacijom.

teška bolest Frane Borellija, koji je inače lično rukovodio tim radovima. Kada su ovoga već 1756. god. napustili dotadašnji ortaci, braća Zavoreo i Feltri, on je ipak nastavio na svoj trošak, koliko su mu dozvoljavale mogućnosti, kopati prosiku i projektirane kanale u močvarnom dijelu polja. Država je bila toliko uviđavna da je dozvolila pomicanje termina završetka planiranih radova za četiri godine unatrag,[21] što je bio objektivni i logičan potez vlasti s obzirom na stvarno tešku situaciju investiranih.

Radovi na kopanju Prosike u predjelu Tatinje tekli su posebno sporim tempom premda su prethodno bili razrađeni gotovo svi detalji objekta i predviđene eventualne nepogodnosti pri izvođenju radova; pod tim se prvenstveno mislilo na kamenu podlogu toga područja i samo sezonski rad. Zato su se pri radovima morale koristiti izvanredno velike količine baruta, koji se nabavljao u Javnom skladištu u Zadru po državnoj, niskoj cijeni, što je predstavljalo izvjesnu olakšicu, ali se, međutim, plaćanje nije moglo odgoditi. Neki podaci pokazuju da je samo do sredine 1768. god. u tu svrhu utrošeno 11.500 kilograma baruta.[22] Iz istoga skladišta je bio posuđivan razni potrebni alat (motike, krampovi, lopate, poluge i dr.) bez ikakve novčane nadoknade, ali se zato prilikom njegova vraćanja moralo povratiti tačan broj posuđenog alata odnosno ista njegova težina. Ako je pak štogod nedostajalo, onda je to trebalo kompenzirati s toliko kilograma željeza u šipkama, kako bi se moglo od toga napraviti određen broj izgubljenog ili uništenog oruđa, time obnoviti arsenal i tako pripremiti alat za novu eventualnu priliku.

Treba ovdje istaknuti da su se investirani prethodno obavezali sve ove radove realizirati na vlastiti trošak, ali je ipak došlo do privremenog nesporazuma kada je, navodno, Borelli pokušao prisiliti stanovnike primorskih sela feuda (Pakoštane, Biograd, Filipjakov, Turanj) da odrade godišnje na kopanju Prosike dvadeset dnevnica po glavi. Ovi su se radi toga žalili, točnije glavari tih sela, Senatu 1767. god., smatrajući da to znači uzurpiranje njihovih prava,[23] ali je taj spor bio ubrzo izglađen. Istina, Borellijevi su postavili taj zahtjev, ali su, prema njihovu tvrđenju, za to imali opravdane argumente, brže okončanje toga posla pa samim tim i korištenje melioracijom dobivenih površina koje bi obrađivali stanovnici spomenutih sela. Kako pak nije nigdje zabilježen slučaj izvršenja toga traženja, to se sa sigurnošću može tvrditi da do toga ipak nije došlo.

[21] Stampa fedel co: Andrea Borelli ..., str. 181—183.
[22] Stampa publico contro co: Borelli e Carrara per feudo di Vrana, list 89—90.
[23] Stampa fedel co: Andrea Borelli ..., str. 204.

Pored svih nedaća ipak je poslije osamnaest godina napornog rada (1770) bilo konačno završeno kopanje Prosike, pošto je 1766. god. ing. Antun Marković nešto korigirao ranije nacrte.[24] Dužina iskopanog kanala iznosila je oko 505 mletačkih koraka (passi veneti), širina pri vrhu 18—22, a pri dnu 9—10 stopa (piedi), kako tvrde suvremenici.[25] Te dimenzije stvarno iznose po današnjim mjernim jedinicama: širina u prosjeku četiri, a dužina negdje oko 850 m.[26] Na taj način je bilo omogućeno brzo istjecanje jezerske vode u more, koja je išla tako brzo prema moru da je u njega zalazila nekoliko stotina metara prije nego li je postajala slana, što pokazuje da je zaista nivo jezera iznad morske površine. Iako su ranije komisije bile više nego sitničave, tvrdeći da se radovi ne obavljaju prema uvjetima investiture,[27] dakle, još za vrijeme dok su radovi tekli, ipak su drugi kasnije morali priznati da izvedeni radovi zaslužuju pravo divljenja (merita ammirazione),[28] koliko zbog samog izgleda toliko više radi efekta, odnosno vrijednosti za budućnost ovog feuda.

Time je dakle bila konačno ispunjena jedna od najvažnijih uvjeta investiture, pa je Borelliju uskoro (1775) to imanje priznato kao pravi feudalni posjed. Otada se više ne govori u dokumentima o vranskom blatu, kako je to ranije bilo uobičajeno, nego je to ubuduće predstavljalo stvarno polje,[29] pošto su velike količine suvišne vode bile zauvijek uklonjene s velikih površina. Čini se da je jedina primjedba pri kolaudaciji učinjena zbog toga što se smatralo da bi kanal bio još mnogo korisniji kada bi se po njemu moglo ploviti. Takva solucija nije bila prisutna u primarnom planu kopanja kanala, pa se to može tumačiti samo kao žaljenje za učinjenim propustom, ali ne nikako zamjerka radovima.

Uporedo sa spomenutim radovima obavljani su i neki, rekli bismo, sekundarni, drugorazredni poslovi na feudu. Naime, već je

[24] Isto, str. 199—201, 222. — Prethodno se mislilo, kako smo već vidjeli, na kopanje još nekoliko kanala, ali to ni do danas nije učinjeno.

[25] Mletački hvat iznosio je 1.73, a stopa 0,34773 metra (S. Ožanić, c. d., str. 109).

[26] Ćiril Žnidarčić, Melioracije, Dalmacija-spomen knjiga, Split 1923, str. 183.

[27] Vjerojatno se time, kako neki misle, nastojalo investiranima osporiti pravo vlasništva feuda.

[28] Stampa fedel co: Andrea Borelli, str. 250 — izvještaj od 9. siječnja 1771. god. — Čudno je da Alberto Fortis ništa ne govori o Prosiki koju je vidio neposredno poslije njezina dovršenja, iako u svojoj knjizi Viaggio in Dalmazia opširno govori o samom Vranskom jezeru. Isto tako jedan anonimni austrijski putnik kroz Dalmaciju 1775/1776. u svome izvještaju kaže da je zemlja vranskog polja »ristagna e poco curata«, te još tvrdi da nije primijetio nikakav efekat izvršenog isušivanja (G. Novak, Poljoprivreda Dalmacije u drugoj polovini XVIII stoljeća, Starine JAZU, knj. 50, str. 517).

[29] S. Kulušić, c. d., str. 95.

providur Grimani u svom poznatom zakonu iz 1756. god. određivao da se svake godine na teritoriju nove stečevine čiste i popravljaju izvori vode, bunari i druge vode.[30] U duhu tih mjera su, naravno, i kmetovi vranskog feuda bili dužni čistiti prema potrebi seoske bunare i jaruge po poljima toga dobra kako bi se spriječilo eventualno poplavljivanje usjeva i spriječila epidemija.[31] Takva praksa započeta je poslije prestanka investiturom danih ustupaka, a zadržana je sve do pod kraj prošlog stoljeća.

Pored toga odmah se počelo kopanjem novih kanala koji su prethodno bili projektirani, kao i Prosika. To je u stvari trebao biti osnov budućeg melioracionog sistema vranskog posjeda, jer su ovi kanali bili određeni za odvođenje što većih količina suvišne vode u jezero i tako oslobađati nove površine plodnog tla. Kao i kopanje Prosike, tako su i ovi radovi bili vrlo nezgodni, vezani samo uz sušni period ljetnih mjeseci, pa su analogno tome i tekli veoma polagano. Upravo zato se i moralo dogoditi da su dva prva nova kanala, Borela i Koferčica, bila završena, bolje rečeno, prvi put službeno spomenuta, tek sredinom 1773. godine.[32] Ti kanali su bili prokopani uzduž močvare na njezinoj sjeverozapadnoj strani; oba su se onda slijevala u staru jarugu zvanu Bergamina, koja je bila spojena s jezerom.[33] Na mjestu gdje se slijevala voda tih dvaju kanala u Bergaminu iskorištena je snaga vode i sagrađen mlin (Lubin), a kasnije ih je na ovom području napravljeno još nekoliko, pa se tako u tom smislu obnavljalo ono stanje kakvo je bilo za vrijeme turske dominacije Vranom.

Radovi na izgradnji melioracionog sistema time ipak nisu bili okončani; i dalje se radilo na tome više od jednog stoljeća pretvarajući tako, iako relativno sporo,[34] močvaru u plodno zemljište. Zajedno s dobivanjem izvjesnih plodnih površina reducirana je pomalo i opasnost od malaričnih oboljenja okolnog stanovništva koja su ranije bila vrlo česta i ubitačna.

[30] M. Medini, c. d., str. 52.

[31] Miscellanea, sv. II—IV, Zadar 1950—1952, str. 134—135; HAZd, Stampe, svež. III, br. 94/I; Spisi zadarskog kneza Girolama Soranza (1786—88), knj. I, list 187.

[32] Stampa fedel co: Andrea Borelli..., str. 311. — Tada je, naime, jedna stručna komisija na prijedlog Andrije Borellija obišla cijeli feud i o tome onda podnijela iscrpan izvještaj (isto, str. 306—314).

[33] S. Kulušić, c. d., str. 95.

[34] Prema sudskim navodima Procure di finanza per la Dalmazia u Zadru, odnosno njezina branitelja Antuna Botture, iz 1887. god. za prvih dvadeset i pet godina je bilo isušeno, navodno, samo 172 kampa močvare (od ukupno 5.921 kampa), a od toga opet je tek 45 kampa predano kulturi (HAZd, Spisi o feudima, Causa Borelli, list 9, 32).

III

Odavno je poznato da je vransko polje vrlo plodno. Odlična humusna podloga i obilje slatke vode mogli su pripremiti gotovo uvijek obilatu ljetinu; tome u prilog najrječitije govore obilate žetve u doba turske ere njihova korištenja,[35] a to isto su konstatirale i one komisije koje su iz bilo kojih razloga vršile ekspertizu feuda, navodeći stalno da je tlo cijelog feuda veoma pogodno za intenzivno korištenje u svim poljoprivrednim granama.[36] I zaista, ta ocjena je bila objektivna, pomalo suzdržana, što dokazuju ondašnji i današnji rezultati odnosno godišnji i prosječni prinosi. Poznato je da su se u drugoj polovini XVIII stoljeća na vranskom polju sijale pšenica i razne druge žitarice, tikve i lubenice, pasulj i šećerna trska, zasađivana vinova loza na talijanski način kao i voćke raznih sorti.[37] Ne zna se točno koliki je bio prosječan urod pojedine kulture u to vrijeme jer, kako izgleda, tada nije vođena takva statistika, ali se iz knjiga sakupljača desetine može nazreti da je ovaj bio relativno velik,[38] posebno ako se uzmu u obzir i tadašnje agrarno-tehničke mogućnosti.

Tek od sredine prošloga stoljeća možemo pratiti, makar globalno, kretanje godišnjeg prinosa pojedinih kultura na cijelom posjedu, ali ne i prosjek uroda po površinskoj jedinici. Tako se zna da je na feudu 1841. god. dobiveno oko 5.000 varićaka raznih žitarica i 193 barila vina, a da je sedam godina kasnije požnjeveno na istom prostoru gotovo tri puta više žitarica i dobiveno čak pet puta više vina. Slično je pak bilo i s prinosom sijena, šećerne trske i drugoga.[39] Pogledajmo to detaljnije na križaljci, gdje su žitarice izražene varićakom, a tekućine barilom:

[35] S. M. Traljić, c. d., str. 354—356.

[36] Stampa fedel co: Andrea Borelli ..., str. 305—307.

[37] Stampa publico contro co: Borelli e Carrara ..., str. 232—237.

[38] Premda je već investiturom iz 1752. god. i drugim službenim aktima (HAZd, Spisi gen. prov. Francesca Grimanija (1754—1756), knj. IV, list 5) bilo određeno da će kmetovi i težaci (zatečeni i budući) biti oslobođeni za slijedećih dvadeset godina svakog feudalnog nameta i osobne rabote, ipak je ubrzo bilo (1757) pokušaja da se stanovnici vranskog feuda obavežu na tlaku od dvadeset dana godišnje za potrebe feudalca, a prema ukazanoj potrebi (Stampa publico contro ..., str. 78—79; HAZd, Spisi gen. prov. Alvise Contarini (1757—59), I, 76). Ovaj providur je donio odluku da podanici ovog feuda ne mogu biti podvrgnuti nikakvoj tlaki, pa ni minimalnoj, stvarnoj ni osobnoj (HAZd, Spisi gen. prov. Alvise Contarinija, II, 1—2), ali ipak proglas od 28. rujna 1761. god. daje naslutiti da je ona svejedno bila realizirana. No kako je to bilo, priznaju, težak namet, to je, čini se, bilo prijedloga da ona bude zamijenjena s dvadeset tisuća lira godišnje za cijelo tamošnje stanovništvo, kao nadoknada za neodrađenu tlaku. Ne zna se točno da li je to zaista bilo primijenjeno, jer nisu sačuvane knjige koje bi dale potvrdu toga.

[39] HAZd, Arhiv obitelji Borelli, svež. 50/44, br. 14. — Varićak je mjerio oko 10 litara, a barilo 64 litre.

Bartul Borelli (1674—1738)

Franjo Borelli (1704—1762), graditelj Prosike

Andrija Borelli (1758—1816) gradonačelnik Zadra za vrijeme Francuza

Anđela Borelli r. Rossi (1772—1855) supruga Andrije. Nastavila rad na Prosiki

Antonija Borelli, r. Cattani (1819—1902), supruga Frane

Franjo Borelli (1810—1884)

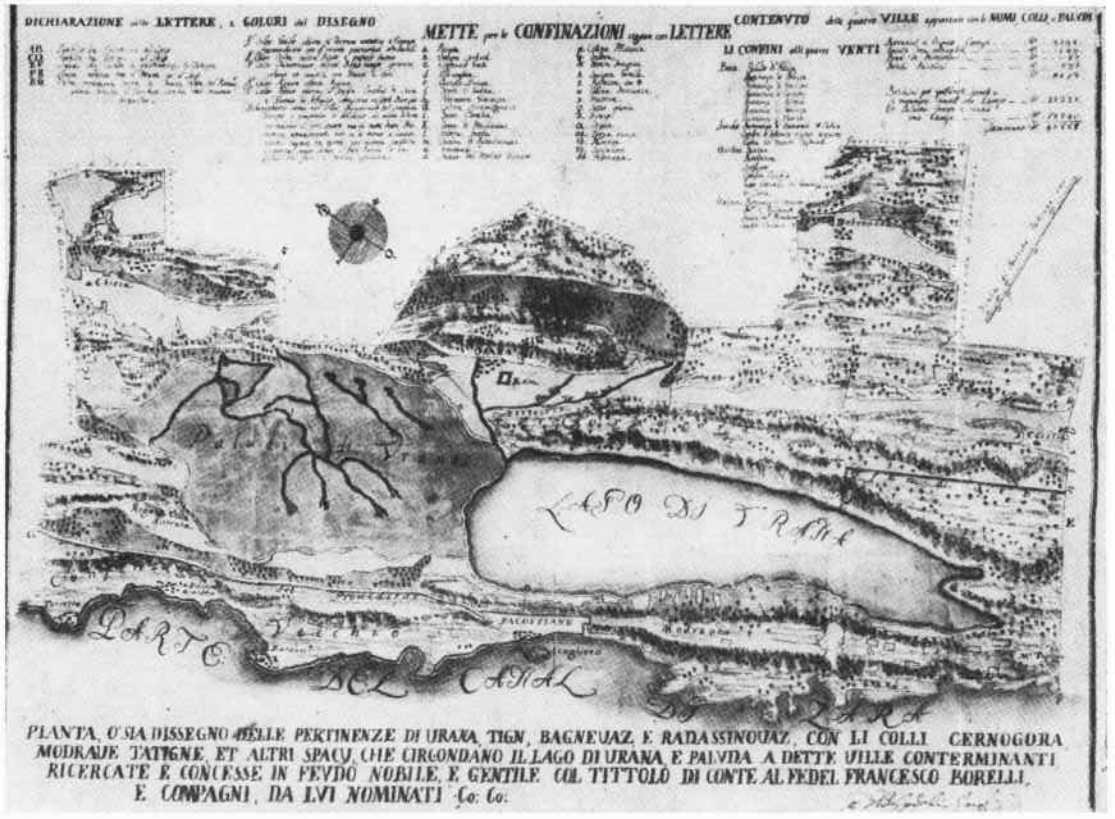

Plan vranskog feuda kojega je izradio ing. Lodoli 1746. g.

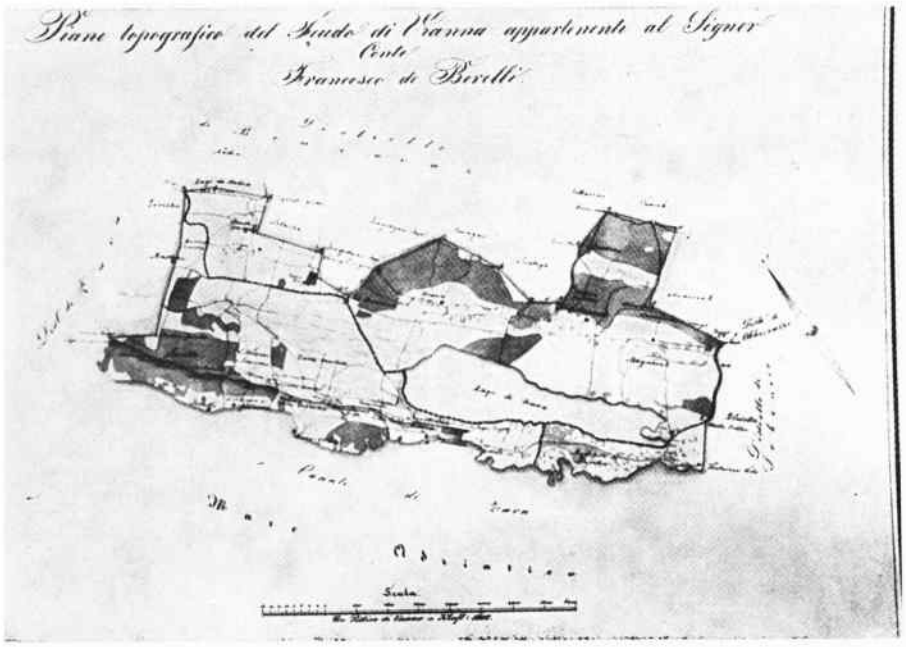

Plan vranskog feuda XIX st.

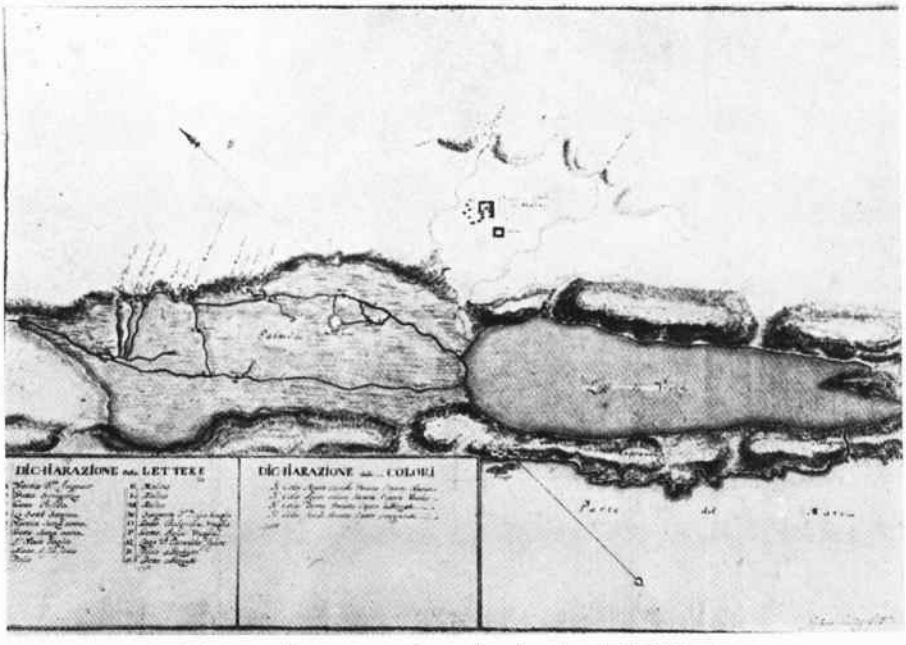

Plan močvare vranskog feuda, kraj XVIII st.

Godina	pšenica	raž	ječam	proso	zob	kukuruz	vino	ulje
1841	337	112	2.935	826	57	529	193	4,6
1848	1.072	249	7.239	2.612	1.054	1.171	1.001	6,2

Odatle se vidi da je za nepuni decenij prinos ljetine bio znatno povećan, vjerojatno kao rezultat bolje i veće obrade zemlje. Naravno, kasnijih godina je prinos još više porastao, što se u odsustvu izravnih podataka može vidjeti jedino po količini ubiranog novca na račun desetine.[40] Naime, sredinom XIX stoljeća feudalac je ubirao samo 2—3 tisuće fiorina godišnje, dok je kasnije, kako pokazuju neki izvori, ta svota porasla čak za nekoliko puta.[41] Naročito veliki urod davale su pšenica, ječam, kukuruz, proso i vinogradi, što onda kazuje da su upravo te kulture ovdje uživale poseban tretman, najviše korištene i njegovane. To pak ne znači da su one bile i jedine, jer su i polje i klima pogodovali uistinu uzgoju raznovrsnih kultura.

U cjelokupnoj privredi posjeda značajnu ulogu je imao i uzgoj stoke. Na žalost, nemamo podataka o njezinu ovdašnjem broju za vrijeme mletačkog doba. Jedino je, međutim, poznato da je samo 1788. god. od strane Bukovčana i Kotaraca sa feuda bilo ukradeno 3.957 ovaca, 470 goveda, 109 konja i 25 magaraca,[42] koja činjenica očito pokazuje da je ovdje bilo zaista već tada mnogo stoke, čak i konja, koji su inače bili u Dalmaciji u to vrijeme vrlo deficitarni, jer su bili gotovo uništeni u čestom ratovanju. Na isti zaključak nas navode i oni podaci koji se odnose na travarinu, zabilježeni u poslovnim knjigama vlasnika feuda; šteta je samo da su oni pojedinačni, pokazuju godišnje obaveze kolona i kmetova, pa nam stoga i ne mogu poslužiti kao osnov za konačne zaključke u odnosnoj stvari.

Još u XVIII stoljeću bila je uvriježena praksa da mnogi vlasnici krupne i sitne stoke iz susjednih sela Ravnih kotara i Bukovice, pa nekad čak iz Like, dogone ovamo svoja stada na ispašu u

[40] Feudalci su prema uvjetima investiture uživali, poslije navršenih dvadeset godina, desetinu i travarinu od osam spomenutih sela, te djelomično Betine i Murtera, od čega su već krajem XVIII stoljeća dobivali godišnje čistih 1000 cekina i još neke manje novčane prihode.

[41] HAZd, Arhiv obitelji Borelli, svež. 50/44, br. 18.

[42] S. Kulušić, c. d., str. 96. — Treba istaknuti da su takve krađe bile učestale i da su se na primjer mještani Vrane tužili vlastima »da više ne mogu živjeti od velikih krađa« koje ih gotovo prisiljavaju na iseljavanje (Stampa fedel co: Andrea Borelli ..., str. 400—403). Da bi se pak tome nekako doskočilo i odbranila imovina podanika, na feudu je bila postavljena straža od dvanaest pandura sa zapovjednikom (HAZd, Arhiv obitelji Borelli, svež. 6/1, A).

travom obilate dijelove ovoga feuda, zašto su onda, naravno, plaćali određenu visinu travarine, ovisno o broju glava i vrsti stoke.[43] Blizina obilja pitke vode također je pozitivno utjecala na razvitak ovdašnjeg stočarstva; naravno, od toga su imale koristi obje strane — vlasnik stoke i feudalni gospodar, pa odatle i tako dobra i organizirana suradnja na tom polju.

Da bi se stekao barem kakav takav uvid u stvarno stanje stočarstva na feudu tokom prošlog stoljeća, podastiru se ovdje neki vrlo zorni podaci. Zna se da je godine 1809. samo na području četiri sela zapadnog dijela feuda (Tinj, Turanj, Filipjakov, Biograd) bilo nešto manje od 15.000 ovaca, koza, goveda i svinja,[44] dok je pak dvije godine kasnije na cijelom posjedu paslo travu preko 24.000 glava sitne i krupne stoke.[45] Očekivalo bi se da će unaprijed biti sve veći broj stoke, ali nije tako. Naime, tridesetak godina kasnije u svih osam sela vranskog feuda bilo je ukupno samo 14.442 glave stoke, a deset godina iza toga bilo ih je gotovo dva puta više.[46] Radi usporedbe evo jedne male križaljke s podacima koji se odnose na cijeli feud:

Godina	ovce	koze	goveda	svinje	konji	magarci	mazge
1811	15.686	6.831	1.371	151	—	—	—
1841	9.470	2.735	1.497	129	214	396	1
1851	18.407	6.664	2.060	445	653	304	9

[43] HAZd, Spisi zadarskog kapetana Carla Rive (1796—1797), knj. V, 282. — U početku su ovdje mogli stoku napasati jedino stanovnici feuda.

[44] HAZd, Arhiv obitelji Borelli, svež. 64, sveš. 5/IV, br. 15. — Treba spomenuti da su pojedinci već tada posjedovali prilično velika stada. Tako je npr. Tome Novaković iz Tinja imao odjednom 1066 ovaca i 882 koze, a njegov mještanin Joso Simić 631 kozu (isto mjesto).

[45] HAZd, Arhiv obitelji Borelli, svež. 65, br. 95. — Godišnja travarina za ovce i koze tada je iznosila po glavi 2, za svinje 3, a za goveda 5 centi. Feudalci su 1811. god. na račun toga dobili 2.616 mlet. lira, od čega je 5 posto pripalo ubiračima toga nameta.

[46] HAZd, Arhiv obitelji Borelli, svež. 50/44, br. 18. — Neki podaci pokazuju da se samo na području sela Vrane, Banjevca, Radošinovca i Tinja napasalo mnogo više stoke, ali pretpostavljamo da se tu radilo i o onim stadima koja su ovamo dovođena izvan feuda (isto, br. 17). Prema podacima Okružnog poglavarstva u Zadru iz 1859. god. na ovom je feudu kroz cijeli peti decenij prošlog stoljeća paslo preko 475.000 grla razne stoke, od čega je preko polovine otpadalo samo na ovce (isto, br. 16). Tada je feudalni gospodar ubirao decimu i na stoku, od koje su bili oslobođeni jedino vučni volovi, njih više od 350 na broju (isto, 17).

Tu se vidi da su bivale izrazite oscilacije i u broju stoke, a ne da je egzistirao stalan uspon, čemu su vjerojatni ako ne i sigurni uzrok bile česte suše i stočne epidemije, ove posljednje uslovljene vrlo slabom higijenom i drugim negativnim okolnostima. Iz navedenoga broja su svakako isključena stada koja su ovamo povremeno bila na ispaši, a ponekad su ona brojila više glava nego ih je bilo stalno na imanju. Zapaža se lako porast broja stoke velika zuba, dok je pak broj magaraca bio u opadanju, ovo valjda stoga što su konji, koji su ranije bili samo u neznatnom broju, sada bili sve više uzgajani, pa time istiskivali upotrebu magaraca. Konji su tada bili korišteni kao vučna stočna snaga, uglavnom za poljoprivredne radove, jer su volovi sve manje upotrebljavani u tu svrhu, valjda zbog toga što su oni teški pa time i neprikladni za oranje na blatnjavim njivama.

Vjerojatno se kasnije ovoj grani poljoprivrede poklanjala veća pažnja, shodno općoj tendenciji ekonomskog unapređenja pokrajine. Tome je svakako pogodovala, kako je spomenuto, blizina brojnih izvora pitke vode i osobito prostrane livade i pašnjaci s veoma dobrom travom. Tim više što je stoka pored radne snage predstavljala i jedan medij ishrane, davala odnosno »proizvodila« potrebno domaće đubrivo, te onda vunu, kožu i drugo.

IV

Vransko jezero je, naravno, ulazilo u okvir samoga feuda, a bilo je oduvijek bogato jeguljama i ugorima (anguilla, bisato), što je pored ševara bila druga korist koju je ono izdašno pružalo okolnom žitelju. Pretpostavljamo da je upravo zbog ribolova ono bilo »slavno i poznato čak u Veneciji«, kako reče putnik Alberto Fortis,[47] Talijan, koji je ove strane pohodio od 1771. do 1774. godine.

Riba se nije zadržavala samo u vodama jezera nego je ponekad dospijevala u netom iskopane kanale močvare koji su s jezerom bili spojeni, te je na taj način njezin ulov bio znatno olakšan, ali u isto vrijeme i pogibelj za spomenute kanale. Ribolov je, dakle, bio još jedna mogućnost ubiranja prirodnih dobara feuda, što je onda predstavljalo značajan faktor u ishrani jednog dijela ovdašnjeg stanovništva.

Nekada se na jezeru moglo slobodno loviti ribu, ali od trenutka kada je i ono dobilo novog feudalnog gospodara samo je on davao dozvolu lova. Već je proglasom od 28. rujna 1764. god. izričito objavljena zabrana ulova ribe »na jezeru i drugim vodama« posjeda bez prethodnog dopuštenja feudalca; prekršiteljima se oduzimao u

[47] Viaggio in Dalmazia, Venezia 1774, I, str. 28.

lovu korišten pribor, a pored toga su bivali novčano kažnjavani.[48] Ono »druge vode« odnosilo se sigurno na kanale i jaruge, jer se događalo da seljaci upravo tamo postavljaju jeguljama neku vrst zamki, ali tom prilikom ujedno ruše nasipe i tako pomalo zatrpavaju kanale, čime se unekoliko otežavalo istjecanje vode iz tamošnje močvare. Nekoliko godina kasnije, 1773, ona je komisija (inžinjeri Ivan Krsto Moser i Ivan Frane Avesani) koja je pregledala dotle obavljene radove na feudu predložila, među ostalim, da se poduzmu izvjesne mjere kako bi se bar donekle olakšao ulov jegulja i cipala, koji su od 1770. god. iz mora ulazili slobodno u jezero.[49] Čini se, međutim, da prijedlog nije bio prihvaćen i da na tom planu nije bilo tada ni kasnije ništa učinjeno.

Međutim, pravo na ribolov u jezeru, čini se, nisu pak imali stanovnici svih sela na feudu. Njime su se uglavnom bavili seljaci Banjevaca, Pakoštana (Draga) i Betine. To unekoliko pokazuje da je dozvola bila kolektivna, a ne izdavana svakom posebno. Ribolov se obavljao vrlo primitivno dugo vremena, pomoću nekih zamki, pa je zato i njegov efekat bio relativno malen, premda je ribe u jezeru zaista bilo mnogo. Nije postojala mogućnost njezina istrebljenja. No jedno je sigurno: dio stanovništva feuda ipak se koristio mogućnošću ulova ribe u jezeru i na taj način sebi olakšavao ishranu.

I kasnije je, sve do sredine prošlog stoljeća (1854), kako se čini, ribolov bio ovima dozvoljen na cijelom jezeru, a od tada pa sve do 1896. god. bio je pak ograničen samo na Prosiku, dok tada nije bio i tamo konačno zabranjen.[50] Vjerojatno se i tada lovilo starim načinom, pošto nam nisu poznate (o tome ne govore dostupni izvori) eventualne mjere ili akcije za njegovo unapređenje; čini se da je sve ostalo u starim okvirima, iako su za to postojali povoljni uvjeti. Isto tako nema nikakvih vijesti o tome da li je pored jegulja, ugora i cipala ovdje lovljena i neka druga vrsta ribe, kao ni o količinama ulovljene ribe u određenom vremenskom razdoblju. Vjerujemo ipak da se sukcesivnim povećanjem broja stanovnika na feudu uporedo s tim povećavao i broj onih koji su se bavili ribolovom na ovdašnjem jezeru da bi olakšali vlastitu ishranu.

[48] HAZd, Stampe, svež. III, br. 94/I; Consultor fiscale veneto, svež. VII, poz. 1. — To isto je bilo ponovljeno opet sličnim proglasom od 3. listopada 1791. god., što bi moglo značiti da je bilo dotle dosta prijestupnika.

[49] Stampa contro co: Borelli e Carrara, str. 239; Stampa fedel co: Andrea Borelli ..., str. 313.

[50] S. Kulušić, c. d., str. 98; Krsto Stošić, Sela šibenskog kotara, Šibenik 1941, str. 220. — Čudno je da Stošić tvrdi da Betinjani nisu nikada imali pravo na ulov ribe u tom jezeru, premda je to nekoliko puta izričito istaknuto.

V

Za vrijeme Kandijskog rata je s područja vranske okolice pobjeglo ili pak nestalo mnogo stanovnika, a još više ih je kosila malarija krajem XVII i početkom XVIII stoljeća, kada je, naime, zapuštenost močvare uz jezero predstavljala permanentni izvor takve nemilosrdne epidemije. Zato se i moglo dogoditi da je u trenutku dolaska feuda u posjed obitelji Borelli i njenih ortaka na istom bio tako mali broj žitelja, na relativno velikom prostoru.[51]

Dakako, planovi vlasnika feuda u pogledu njegove budućnosti zahtijevali su brojniju radnu snagu od one koja je bila zatečena; stoga i jest bio jedan od ciljeva isušivanja močvare »liberar dall' infezion dell' Aria quelle miserabili popolazioni«,[52] kako bi se i s te strane nekako poboljšali uvjeti života ovdašnjeg stanovništva, čime ga se željelo privezati za ovaj feud, odnosno rad i život na njemu. Inače, postojala je ponekad jaka intencija za iseljivanje s ovog nezdravog i od pljačke ugroženog područja.

Pošto pak zatečeno stanovništvo nije bilo dovoljno za pravovremeno obrađivanje otprije raspoloživih i isušivanjem dobivenih obradivih površina, nametnula se neophodna potreba doseljavanja novih žitelja, kako je to bilo zacrtano već i u spomenutoj investituri. Ovi pak nisu smjeli biti domoroci, nego su trebali biti dovedeni iz brdskih krajeva, jer se s razlogom smatralo da će ti gorštaci svakako biti otporniji, ako ne potpuno imuni na eventualna malarična oboljenja. Upravo radi toga su novi doseljenici dovedeni iz brdovitih predjela Ravnih kotara, Bukovice (posebno Medviđe) i sjeverne Italije (Tagliamento, donja Soča) i onda smješteni na sjeverozapadnom dijelu vranskog polja, kako su to, naime, diktirale stvarne potrebe imanja.

Neki kažu da je već u osmom deceniju XVIII st. ovamo doseljeno oko 300 ljudi,[53] ali se i dalje osjećao nedostatak žitelja na feudu, pa se tom praksom, izgleda, nastavilo i u prošlom stoljeću. Taj proces nije bio i kasnije jednakog intenziteta pošto bi to bilo brzo prekoračilo kapacitete ovoga feuda. Takav priliv doseljenika u samom početku imigracije uvjetovali su, mislimo, relativno povoljni uvjeti života i rada na vranskom feudu; tome je sigurno asistirala i činjenica da je svaki novi stanovnik dobivao dva kampa zemlje i što su ti doseljenici bili oslobođeni za prvih dvadeset

[51] Stampa fedel co: Andrea Borelli ..., str. 60; S. Kulušić, c. d., str. 100. — Prema popisu od 4. VI 1790. god., sela vranskog feuda brojila su 387 porodica, 45 kolâ (karova) i 561 čovjeka sposobnog za oružje (HAZd, Arhiv obitelji Borelli, svež. I, br. 7). Dakle, bilo je otprilike 500—600 ljudi sposobnih za rad na poljima.

[53] S. Kulušić, c. d., str. 100. — I danas se jedan dio dobra naziva »Furlanija« po doseljenicima iz sjeverne Italije.

godina od bilo kakvih feudalnih podavanja, osim u slučaju rata, pod uslovom da se oni jedino brinu oko što kvalitetnije obrade i korištenja dobivenog zemljišta.[54] Veći natalitet koga su uvjetovale donekle sanirane zdravstvene prilike i sukcesivno doseljavanje rezultiralo je porastom ovdašnjeg stanovništva, pa samim tim utjecalo na stvaranje novih, manjih naselja na sjevernom dijelu feuda.

Treba istaknuti da su novi doseljenici u svemu bili izjednačeni sa »starosjediocima« na feudu, pa su se ovi u svakom pogledu brzo aklimatizirali novim prilikama i životu. Naravno, njihov dolazak je donosio poboljšanje uvjeta života primarno njima samima, usporedivši ga s prethodnim, a onda državnom eraru i posebno feudalnom gospodaru. Šteta je što nema konkretnih podataka o ukupnom broju doseljenika za cijeli borelijevski period feuda,[55] ukupnog broja stanovnika u pojedinim periodima, jer bi to uvelike upotpunilo našu sliku feuda.

VI

Treba na kraju nešto kazati i o samoj organizaciji feuda, tek toliko koliko nam to pružaju veoma škrti arhivski podaci.

Vlasnici feuda nisu nikada živjeli u gospodarskim zgradama posjeda nego u obližnjim mjestima (Betina, Filipjakov) ili u Zadru odnosno Šibeniku, pa stoga i nisu lično mogli upravljati njime, osim valjda u samom početku. Kasnije su mjesto njih to činili profesionalni upravitelji, administratori posjeda (administratore, fattore, gastaldo),[56] koji su stvarno vodili brigu o cjelokupnom njegovu poslovanju: izvođenju melioracionih zahvata, obrađivanju zemlje, pobiranju kmetskih podavanja, prodaji viška agrarnih proizvoda, vođenju materijalnog i financijskog knjigovodstva i mnogočemu drugomu. Svi obavljeni poslovi posebno oni financijske naravi zabilježeni su uredno u poslovnim knjigama, što je iziskivalo da su ti upravitelji zaista morali biti vrlo sposobni ljudi ako su htjeli besprijekorno izvršavati odnosnu dužnost. U vrijeme kada su ortaci Borellijevih bili Galbijani iz Šibenika (1791—1838) svaki od partnera je imao posebnog upravitelja. Oni su vodili odvojene knjige i sve ostale poslove.

[54] Stampa fedel co: Andrea Borelli ..., str. 72—74. — Kmetovi su pored toga bili dužni na svaki kamp dobivene zemlje zasaditi četiri stabla masline, murve, bajame ili kestenja, pa je i to postao jedan faktor za unapređenje posjeda (HAZd, Stampe, Svež. III, br. 94/I.

[55] Među spisima obitelji Borelli u Historijskom arhivu u Zadru postoji jedan čitav svežanj koji se odnosi na stanovništvo feuda, ali su, na žalost, to samo pojedinačni podaci, uglavnom se odnose na glave porodica.

[56] HAZd, Arhiv obitelji Borelli, svež. 64/IV, br. 15.

Pored ovih bili su za pobiranje desetine i ostalih kmetskih daća angažirani u prvo vrijeme zakupci (desetači, essattore), valjda samo privremeno, koji su taj posao radili za 5 posto od ukupnih prihoda.[57] Čini se da je svaki feudalac tada koristio usluge dvojice takvih pobirača poreza, koji su imali po dva sela.

Moramo još jednom ponoviti poznatu činjenicu da su poslije navršenih dvadeset godina uživanja zemlje kmetovi i težaci dužni bili pored stalne desetine, koju su plaćali državnom eraru, feudalcu namirivati potrebna podavanja. Naime, postojala je praksa davanja zemlje i ispaše u zakup pod određenim ali varijabilnim uvjetima, koji su bivali točno fiksirani u ugovorima o zakupu između feudalca i zakupca. Najčešće se od svakog uroda davala četvrtina, trećina, a ponekad i čitava polovina, dok se pak travarina plaćala odnosno namirivala ovisno o broju i vrsti stoke,[58] sve u duhu zakona providura Grimanija. Ispočetka su ta podavanja bila pobirana u naturi, a kasnije su se obaveze podmirivale jedino novcem. Najveće prihode feudalcu donosile su daće na žitarice, vino, drvo i mlinove,[59] analogno pridavanju pažnje i korištenja pojedine kulture, odnosno agrarnih prihoda.

Neophodno je istaknuti da se agrarni odnosi na feudu stvarno nisu izmijenili ni onda kada je sredinom prošlog stoljeća bilo formalno proklamirano ukidanje ropskih i kmetskih odnosa u Habzburškoj monarhiji, nego su se dapače oni zadržali gotovo u istom obliku sve do potkraj toga stoljeća. Feudalac je, naime, i dalje godišnjim ugovorima davao zemlju i ispašu u zakup, precizirajući sada točno obostrane obaveze. Njih je trebalo uzajamno poštivati ili su u suprotnom već slijedeće godine bile razriješene. Tako je feudalac stjecao velike prihode, koji su zavisili o urodu ljetine,

[57] Isto, br. 41, 95.

[58] Stampa publico contro ..., str. 310—311; HAZd, Arhiv obitelji Borelli, svež. 99, brojni spisi; Spisi gen. prov. Francesca Grimanija (1754—1756), III, list 18—19. — Feudalci su ponekad davali i koncesije za podizanje mlinova, pa su i odatle imali izvjesne prihode.

Kako je ranije bilo slučajeva da su kmetovi uskraćivali podavanja svojim feudalnim gospodarima, to je već na samom početku Borelliju vlast dodijelila četiri konjanika da mu budu pri ruci pri utjerivanju godišnjih nameta ili bilo kakvoj drugoj smetnji (HAZd, Spisi gen. prov. G. Balbija (1751—1753), I, 224). To bi moglo značiti da je i u to vrijeme bilo takvih slučajeva, ali ni za to nema arhivske potvrde.

[59] Od g. 1791. do 1800. su prihodi Borellija iznosili 522.948, a rashodi samo 160.827 fiorina (fiorin je tada vrijedio 5 mlet. lira). Dakle, čistih 362.121 fiorina dobiti (HAZd, Arhiv obitelji Borelli, svež. 60, sveš. I/IV). Ako pretpostavimo da su otprilike toliko dobivali i njihovi partneri Galbiani, onda se može lako utvrditi kolike su dobiti investirani tada crpili iz vranskog feuda. Istina, oni su izvjestan dio novca ulagali za unapređivanje posjeda u okvirima onoga što su pružale tadašnje tehničko-agrarne mogućnosti, nešto od toga plaćali državnom eraru, ali je i pored toga njima ostajao na raspolaganju lavlji dio.

odnosno kvaliteti zakupljene parcele i vrsti zasijane ili zasađene kulture. Čini se da ipak ti prihodi sada nisu tako veliki kao u prvoj polovini toga stoljeća, valjda zbog čestih sušnih perioda, kojima se nije moglo doskočiti natapanjem tako velikih kompleksa oranica.

Dok su se podavanja isplaćivala u naturi feudalni gospodar je raspolagao velikim količinama agrarnih proizvoda koja su bila daleko veća nego li su bile njegove potrebe za prehranu obitelji, pa se zato stvarao obilat višak. Da bi se on svrsishodno iskoristio bilo ga je potrebno unovčiti na neki način; prodaja se obavljala na samom feudu, a ponekad u Zadru ili drugdje. Prema nekim nepotpunim podacima nekada se radilo o vrlo velikim količinama žitarica i ostalih poljoprivrednih artikala, što nas onda navodi na zaključak da je ipak istinita tvrdnja nekih da je ovaj posjed bio i ostao prava žitnica sjeverne Dalmacije.

Međutim, nije sve išlo uvijek tako glatko u pogledu agrarnih odnosa na posjedu kako se to na prvi pogled čini. I pored fiksiranih pismenih obaveza podavanja podanika vlasnici feuda su se, moglo bi se reći, stalno s ovima parničili kao i sa stanovnicima susjednih sela;[60] razlog tome je najčešće bilo neispunjenje kmetskih obaveza ili pak razne smetnje na feudu, posebno krađe i štete. Feudalci su zato imali svoje stalne branitelje koji su zastupali njihove interese prilikom tih čestih sudskih parnica. Naravno, feudalni gospodar je gotovo uvijek iz njih izlazio kao pobjednik tako da su njegovi podanici ipak morali, makar u izvjesnom zakašnjenju, ispunjavati svoje obaveze prema gospodaru.

VII

Vidjeli smo da su Frane Borelli i njegovi feudalni partneri investiturom od 1752. god. od države dobili sasvim zapušteni vranski feud s namjerom da ulaganjem izvjesnih vlastitih novčanih sredstava od njega stvore s vremenom napredni poljoprivredni rezervat iz kojega će potom izvlačiti obilatu dobit. Može se reći da su njihove želje i napori ipak urodili plodom, premda se zemlja na posjedu kroz to vrijeme obrađivala vrlo primitivno bez upotrebe modernog tehničko-agrarnog alata i dovoljnih količina domaćeg gnoja. Plodne oranice i mogućnost njihova natapanja nisu uvijek ni mogli garantirati siguran i obilat urod, ali je ipak on pružao ponekad utjehu i izvanfeudnom stanovništvu.

[60] HAZd, Spisi o feudima, knjiga I. — Zabilježena je, koliko nam je poznato, jedna epizoda u kojoj su seljaci nekog sela biogradskog primorja, valjda Pakoštana, silom odnijeli iz kuće upravitelja vranskog feuda žito namijenjeno za konzumiranje pri radovima na kopanju Prosike (Stampa publico contro ..., str. 214—218). Sigurno ih je na takav čin primorala glad i neimaština.

Grandiozan poduhvat kopanja Prosike predstavljao je takvo hidrotehničko ostvarenje koje nije imalo presedana u prošlosti dalmatinske poljoprivrede. Nešto slično je bilo i sa radovima na stvaranju melioracionog sistema na vranskom polju. Sve to učinilo je njega najznačajnijim feudalnim posjedom u cijeloj pokrajini, kako u pogledu kvantitete tako i kvalitete, iako je bilo još nekoliko sličnih feuda. U usporedbi s ostalom Dalmacijom, koja je uvijek osjećala nestašicu žitarica i ostalih prehrambenih artikala, njezin sjeverni dio je bio u mnogo povoljnijem položaju, čini se, upravo zahvaljujući egzistenciji vranskog posjeda.

Plodne oranice, pogodni uvjeti za uzgoj vinograda na brdovitim predjelima, prilična njega, čuvanje šuma i krčenje tla dali su pečat takvu stanju feuda.[61] Pored toga velika je pažnja ovamo poklanjana stočarstvu kao važnom faktoru u privredi svakog domaćinstva, za što su postojali iznimno povoljni uslovi. Slično tome, mada ne u tolikom razmjeru, bilo je i sa ribolovom na jezeru, ali je ipak poljodjelstvo na feudu vodilo uvijek glavnu riječ i bilo osnova cjelokupnog njegova života.

Za vrijeme dok je bio u vlasništvu obitelji Borelli vranski feud je pružao osjetno bolje životne uvjete tamošnjem stanovništvu, donekle u tom smislu utjecao na cijelo područje sjeverne Dalmacije, ali je na drugu stranu najviše koristi ipak donosio svojim vlasnicima. Da nije više učinjeno na unapređenju gospodarstva, postojali su mnogi objektivni razlozi, koji su tek njegovim dolaskom u vlasništvo države, odnosno osnivanjem Jankulovice 1898. god. mogli doživjeti svoje oživotvorenje.

Svejedno su Borellijevi nastojanjem oko vlastitog interesa učinili istovremeno mnogo i za stanovništvo feuda. To posebno pokazuje činjenica da su oni, isključujući rijetke iznimke, uvijek poštivali fiksirana prava i prerogative feudalnog gospodara, zato bili cijenjeni od stanovništva ovoga kraja, te stoga bili birani na razne društvene funkcije čak i onda kada nisu bili vlasnici feuda. To najbolje pokazuje primjer Huberta Borellija, koji je kao dugogodišnji načelnik biogradske općine, krajem prošlog i početkom našega stoljeća, mnogo uradio na daljem isušivanju močvare na vranskom polju, unapređenju ribolova na jezeru, razgraničenju posjeda i susjednih mu sela, te konačno na modernizaciji obrađivanja oranica vranskog posjeda,[62] odnosno »Jankulovice«.

[61] Godine 1867. su Borellijevi dali zasaditi jablanove uz cestu koja presijeca feud i vodi od Biograda prema Benkovcu (Svijet, Zagreb, br. 26 od 27. VI 1936).

[62] Životopis kneza Huberta Borellija Vranskog, strojopis (str. 2), nalazi se u posjedu obitelji Borelli u Filipjakovu.

Ovim napisom je obavljen samo jedan dio posla na upoznavanju stanja vranskog feuda dok je bio u vlasništvu obitelji Borelli i njezinih ortaka. Dalja istraživanja bi trebalo usmjeriti primarno na izučavanje tadašnjih agrarnih odnosa na tom feudu, jer je on najmarkantniji objekt takve vrste u cijeloj pokrajini, pa bi rezultati možda dali ključ za još nedovoljno obrađene takve odnose toga doba, ne samo na ovom feudu nego u pokrajini uopće.

Isto tako bi poantu trebalo baciti na proučavanje ekonomike posjeda, kako u pogledu poduzetih i realiziranih mjera u tom smislu, tako i eventualnih postignutih efekata. Budući pak da domaći izvorni podaci nisu dovoljni za kompletiranje takve slike, to je neophodno posegnuti u tom radu i za onom arhivskom građom koja se svakako čuva u Veneciji i Beču.

THE VRANA FEUD AND THE BORELLI FAMILY

Summary

After the successfully terminated wars with the Turks at the end of the 17th century, the Republic of Venice acquired the possession of a vast territory (acquisto nuovo), which she distributed with time among those that were in any way meritorius, notably among military veterans.

Thus by the investiture dated 27th September, 1752, Frane Borelli and his partners received in possession the Vrana feud, which at that time was free, neglected and malaria infested. The feud in question spraed over a surface of 40.000 Paduan camps, of which only 1/8 was arable, while the rest were meadows, pastures, swamps and a completely unuseful land. The beneficiaries were in turn obliged, among other things, to pay an annual tax to the State (about 17,000 Venetian Lire), to exempt the old and the new inhabitants from all taxes and tributes for the next twenty years, except in the event of war, furthermore to dig within a span of 12 years at own expense a canal from the lake to the sea, and also to commence building up a rehabilitation system on the territory of the aforesaid feud.

In 1770 the digging of the canal was finished; it connected the lake with the sea (Prosika), whereupon were also built some canals in the swamp, through which superfluous water was conducted into the lake, then indirectly into the sea, in which manner were liberated certain arable surfaces and the possibility of a malaria epidemic eliminated. The feud then contained about 3,000 persons, which was on no account sufficient for a complete utilization of its natural resources, so an immediate immigration of new inhabitants was embarked upon. In the manner described was solved the deficit of labour, and the exploitation of this agricultural reservation near Zadar was made possible.

The most important occupation of the population was tilling the land, to be followed by cattle-breeding and fishery on the lake. The agricultural yields were fairly large, and they depended on the precipitations and the agrotechnical methods used. The yields at times were so great that there was a surplus which then used to be sold in the nearer or farther environs. Therefore this estate was considered the granary of Northern Dalmatia. Cattle-breeding too was nurtured, the cattle oftentimes used the pastures of lands

outside the borders of the feud by paying certain grass-tributes. The primary role of the cattle-breeding of the area in question was nutrition of the inhabitants, to be followed by exploitation of hides, wool and the animals pulling power. With lake fishery was concerned one part of the population (eels and some kinds of fish), whereby rather extensive means were acquired for the support of the population.

It is not uninteresting to note that besides the yields of the feud its owners used to collect from their serfs rather extensive tributes. The Borelli family made investments, sure, but they were left the lion's share after having paid the State taxes due. It is a turism to say that over the span of one and a half centuries the family in question contrived to build up the most important object of the kind in the whole Province.

As after the death of their last partners (Brothers Galbiani of Šibenik) in the middle of the 19th century the State denied the Borelli family the rights of ownership over one-half of this feud — allegedly because of nonrealized conditions of the investiture — there ensued a long-lasting court litigation (1851—1881). It was finished in the manner that according to a Contract of 2nd June, 1881, the State had to pay out to this family in the name of serf rights the amount of 750,000 florins, thus becoming its sole owner.

